

Huszonegy-két év költői termésének alig hatvan versét gyűjtötte Lator László *Sárangyal* (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969) című kötetébe. Látszólag föld alatt, rejtetten érlelődött ez a költészet, és most, amikor napvilágra került, szilárdan, meggyőzően áll előttünk. Olyan sajátosságai vannak, amelyek első pillanatra szembeötlenek: ragaszkodás a hagyományhoz (a magyar költészet hagyományának ahhoz az irányához, amelyet Babits nevével jelzünk), a vonzó kísérletezés elkerülése, a választott mellett való kitartás, a költői élmény állandósága, és ezért valami nemes konzervatívizmus, aszketikus egyet akarás. Éppen ezért, költői világképének csak néhány, de annál figyelmesebben körülhatárolt, összesűrített és így gazdaggá nemesített tartománya: költői témája van. Voltaképpen a „tudós” költő ismérvei ezek: azé, akinek a hagyomány, a költői örökség nem teher, nem nyomasztó gond, hanem az egyetlen lehetőség a költő jeleni feladatainak elvégzésére. Ez teszi valóságossá Lator költészetének belső paradoxonát: korszerűsége és jelenhez való viszonya költészetének nemes konzervatívizmusában és költői programként vállalt hagyományosságában jelenik meg. Ugyanakkor ez a paradoxon metszi ki az ő költészetét a mai magyar költészet globális irányából is. Egyrésről tehát belső motorja, másrésről pedig legfontosabb meghatározója.

De megbízhatóan lehet-e itélni egy költői világképről az első pillanatra szembeötlő sajátosságok alapján? Nem rejtegetik-e ezek a sajátosságok, szándékosan, a lényegét?

Kivételesen nagy időközöket fűz össze a kötet három ciklusa. A költők fejlődésében az ilyen nagy időszakok nemcsak a kezdeti lehetőségek kifejlesztését, megvalósítását hozzák magukkal, hanem egyúttal újabb felismerések lehetőségét is, sokszor — talán legtöbbször — ellentéteseket, olyanokat, amelyek kizárják a korábbiakat, vagy — legjobb esetben — más fényben látatják azokat. A költők fejlődésében, különösképpen két évtizednyi távlatból, dramatikus változások, sorsdöntő csuszamlások, gazdagító válságok jelei, sebhelyei maradnak meg; egy élő és mozgó szervezetnek állandó és természetes anyagcseréje. Voltaképpen alig van költő, akinek az életművében nem okoztak volna ezek a dramatikus események mély szakadékokat, betöltetlen vájatokat, üresen kongó tárnákat. Nem állíthatjuk, hogy Lator László nem élt át egy sor ilyen válságot, sőt, éppen azt állíthatjuk, mert szemmel látható, hogy ezek az ő költői világképében nem hagytak maguk mögött ki-

térőket, elkanyarodásokat, lemondásokat és újrakezdéseket: Lator csökönyösen követte választott útját, és mindvégig kitarotta azt a hangot, amit költővé minősülésekor leütdött. A válságokat, a megrázó és sorsdöntő felismeréseket ebbe az egyetlen választott útba, ebbe az egyetlen hangba préselte bele: a költő oly keveset tehet ebben a világban, mely a létezés éjszakája felé közeledik, de ha vállalkozik valamire, akkor legalább azt az egyet úgy végezze el, hogy nyomok maradjanak mögötte. Ennek a felismerésnek a jeleit láthatjuk meg abban, hogy az ő költészete nem az állandó és külsőségekben megnyilvánuló, látványos útkeresés, kísérletezés eredménye, hanem egy állandó préselődés, kristályosodási folyamat terméke.

Ezek, a költői magatartást meghatározó, tudatosult felismerések tették Lator László költészetét a két évtized lassú őrlődése, telítődése, préselődése közepette „a megsűrűdött pillanat” költészetévé, tehát szilárdá és homogénná.

A legtöbb költői életmű homogenitását nem a versek egymásra utaltságában fedezhetjük fel, hanem egy — sokszor a szorosán vett „költői szférán” kívül álló — szemléleti, magatartásbeli, világnézeti mozzanatban. Lator költészetében ezt a homogenitást és szilárdságot egyszerre szavatolja a versek belső összefüggése, egymásra utaltsága: tehát egy sajátos költői természetrajz és a költői világkép szilárdsága, megszervezettsége, a költői program tudatos kiépítése, a világlátás azonos szemszöge: tehát a költői cselekvés intellektuális lehetőségének felismerése. Ezért azt, ami költészetében fejlődésnek tekinthető nemcsak az egymásra épülő felületek, hanem az egymást feltételező jelentéssíkok rendszere mutatja, hanem egy eleve megsejtett, korábban még kezdetleges formájú, alig megszilárdult költői öntudat, amely az évek folyamán, az élmények és tapasztalatok, a felfedezések és megismerések állandó hullámcsapásai közepette nem változott, nem váltott át más irányba vezető sínpárra, csak megszilárdult, telítődött, és így alapvető épületkövévé vált a már felépült és megvalósult költői világképnek. Nem állíthatjuk, hogy Lator László indulásakor már tudta, hogy mit akar, hogy az a törekvés, amit magáénak vallott, hova vezet, de azt állíthatjuk, hogy a húszévnnyi intenzív költői gyakorlat az első megsejtések tudatos felismerésére irányult: küzdelem a homályosból felmerülő rációért. Ez a kiteljesedés, a költői világkép megvalósulása, paradox módon, egy állandó redukciós folyamatot indított meg: legszembetűnőbb ez a költői formán és a költői témán. Az indulás, a verssé minősülő élmény, egy sor lehetőséget kínál fel, de a vers gazdagságát, a vers jelentésének árnyaltságát és többszólamúságát, nem mindezeknek a lehetőségeknek a kihasználása, hanem az egyetlen lehetőségnek a felismerése és annak elmélyítése eredményezi. S közben Lator költészetében nem merültek fel olyan kételyek, hogy a formán talán változtatni kellene, hogy a világ és a történelem változó eseményei megsemmisíthetők a korábbi erőfeszítéseket, és ezzel más vidékre terelhetik az alkotói tudatot. Egyetlen pillanatra sem hűlt ki a hús év alatt a kezdeti izzás, egyetlen pillanatra sem változott a belső fűtőanyag, csak az oxigén cserélődött és az élet, az évek sűrűsödtek, a látomások és az indulatok formálódtak: ahogy a lencse lassú forgása kiélesíti a szürke és elmosódó képet.

Mondtuk már, gyakorlata konzervatívnak tűnik, de ez a konzerva-

tivizmus nem a könnyebb út választása, nem a kor, a történelem és a költészet kihívásának a visszautasítása, hanem egy tudatosan vállalt törekvés afelé, hogy költészete és versvilága a modern költészet „homályosságával” és „rejtjeleivel” (ahogyan a fogalmakat Hugo Friedrich használja) szemben állva épüljön ki. Ennek a törekvésnek első és szembetűnő bizonyítéka: egy sor objektív, egzakt elem, amelyből Lator verseit „megszerkeszti”.

Számára nem jelentett és ma sem jelent dilemmát a költői forma: ő nem válogatott a lehetőségek között, mert azt az emberi többletet, amit költészete hozott napfényre, csak egyetlen forma tudta kifejezni: a külső ismérvek alapján kötöttnek nevezett forma, az a törekvés tehát, amely leginkább alkalmas a költői nyelvnek, a költői beszédnek a mindennapi nyelvvel és beszéddel szembeni radikalizációjára, illetve az a forma, amely a költői kalandot nem a látvány felé szélesíti ki, s nem a gesztusban láttatja, hanem magában a versben, a kötött, zárt formába sűrített belső vers-drámában. Ugyanakkor ez a kötött forma nem az egyes verselési lehetőségek teherbíró képességének vizsgálata: a fiatal Babits magatartásától ennyiben tér el, hanem az egyetlenben sűrített forma minden lehetőségének a kiaknázása. Ahogyan Illyés Gyula mondaná, a költőnek „ösztonébe kell fogadnia” a stílust, a költői formát. Láthattuk, Lator költészetében a forma az egyik objektív, egzakt lehetőség a „homályosság” elkerülésére, de ugyanakkor több is ennél: a költő ösztönének a megnyilvánulása is, lehetőség arra, hogy a vers emberi arculata — ismét Illyés Gyula szavával —, „izommozgása” vitálissá tegye a verstestet, tehát utat nyisson a valóságos élet felé.

A másik ilyen objektív, egzakt elem Lator költészetében nem a vers külső ismérveként jelenik meg, tehát nem a vers „tartásának”, hanem a vers jelentésének, a vers világhoz és történelemhez való viszonyának a szintjén jelenik meg: az autonóm verstest megteremtésében és létrehozásában. A természet Lator költészetében a költői létezés megfelelője. Ő nem az élmények, tapasztalatok, életérzések objektív korrelatívját fedezte fel a természet képeiben, (korai verseiben még felismerhetjük ennek a jeleit), hanem a természetet mint egzisztenciális szituációt. Korai verseiben a természet még a feloldozás, a felszabadulás lehetősége: kilépni a „pokolbeli borzalom / vonalak nélküli képéből” és felodózni a virág illatában, bár már itt is kísért a természet idegensége: „mi marad hát a homlokodból / virágok illatába zárva”, de még nem tudatosodot ez az idegenség, illetve még nem szülte meg a későbbi versek központi intellektuális és filozófiai magját, a *talán-tudatot*. A természet itt még lehetőség, a romantikus világlátás lehetősége. Kiút a tudatra és a létre nehezedő konkrét világ idegenségéből. Mint valami kábítószer, tehát mint valamiféle hazugság jelenik meg itt a természet. De később, ahogy az évek tornyosulnak, és ahogy mind kevesebb lehetőség van a romantikus világlátásra, a természetbe való menekülésre, és ahogy kikristályosodik egy intellektuális öntudat, úgy válik a természet egzisztenciális szituációvá, mégpedig nem az emberi létezés és a természet képeinek hasonlóságában, hanem sokkal mélyebben, a teljes azonosulás, a teljes analógia szintjén — így lépünk be a Fa a sziklafalon megrázó *talán-világába*. Mert a természet itt már nem nyújt megnyugvást, nem jelent kiutat: egyszerre lesz a világban való

létezés és a költői lét minden tragikus erőfeszítésének, minden idegen-ségének és szorongásának, a feltornyosult félelmeknek, a bizonytalanságnak, a mindent átítató talánnak igazi és egyetlen közege. A természethez való viszony, amely Lator egész költészetét áthidalja: „penge-út a semmibe”.

A „homályosságból” való kitörést szolgálja Lator költészetében a költői nyelv értelmezése is. Tandori Dezső költészetében a költői nyelv egy bizonyos homályosságnak, pontosabban a világban való létezés bizonytalanságának a kifejezője: nála a nyelvileg szabatos formák, mert egymással csak részben vagy egyáltalán nem összefüggő szavak szerveződnek benne versmondattá, a szorongás, a bizonytalanság érzését keltik. Lator költészete nem vállalkozik erre, nála a vers: „A kopár szerkezet, a váz — / de közein éteri áram, / vakító ívfény-ragyogás / forr mozdulatlan viharával.” Az ő költészete tehát bizonyos szikárságot, bizonyos kopárságot mutat, még akkor is, ha helyenként szürrealista szóképek vagy expresszív burjánzások tűnnek fel, hiszen Lator a vers jelentését, az emberi létezést közvetlenül mondja, a verset úgy szerkeszti meg, hogy „közein” vakító világosságban jelenjenek meg a közlés értelmel.

Ugyancsak a homályossággal való szembenállást példázzák azok a motívumok, amelyek verseiben minduntalan visszatérnek; a zuhanó szél, a zord idő, a virág, a talán, a talán-tudat és mások.

Ennyi tudatosság és ennyi szándékosság láttán nem lázadunk-e fel Lator költészete ellen? Hiszen — ahogy Illyés Gyula idézi Goethét — „látom a szándékosságot és meghidegsem”. De a kétely felmerül a költőben is: „Görcsbe merevült kő-ízületek / mértana, a létünkben kivetett / tökéletes formák és vonalak / őrzője vagy megcsúfolója vagy?” Voltaképpen, ennyi tudatosság és ennyi szándékosság, még akkor is, ha a költő ösztönébe fogadta a formát, a világlátást, a nyelvi tudatot és a kiválasztott motívumokat, nem dermeszt-e meg bennünket, nem hökkent-e meg? Vagy fogjuk fel mindezt mint a modern vagy az úgynevezett modern költészettel szembeni révolte-ot, szembenállást a divattal? Vagy — s ez kecséget talán a legtöbb igazsággal — lássuk bele a költői gyakorlat e zord szándékosságába a költészet, a mindenkori költészet bírálatát, a költészet szerepének, fogalmának negatív kategóriákkal való megfogalmazását, azt, hogy a „zord időben” lehetetlen a költői szó, a közvetlenül és ösztönösen megnyilvánuló költői önkifejezés? Valóban, megláthatjuk-e Lator gyakorlatában a költészet megcsúfolását?

Annál is aktuálisabb ez az utolsó kérdés, hiszen húsz év költői ter-mése hogyan sűrűsödhetne annyira homogén és annyira funkcionális szervezetté, ha mögötte nem munkálkodna egy örökös, ösztönös kétely, a legszörnyűbb kétely, amely a préselődesre, a sűrűsődésre, a hallgatásra kényszerít inkább, mint az állandó önfelmutatásra, az állandó aktivitásra?

Sőt, mindez a szándékosság és homogenitás, mintha „különbékére” emlékeztetne, arra a békére, amit a költő a világgal és a történelemmel köt meg, hogy végeredményben csak a vers maradjon számára az egyetlen realitás, és a versben is csak a vers legyen kérdéses.

De Lator László költészete nem a „különbéke”, nem egy tudatos félreállítás, nem is egy választott magány eredménye, hiszen versvilágát

e szembeötlő szándékosság ellenére sem emelte ki a létet (a költői létet is) meghatározó történelmi időből. Az ő szavaiból, az ő képeiből nem hiányzik a történelem mint determináció, hiszen a kötet első versétől az utolsóig, de különösképpen az ötvenes évek termésében, a költői szó, a költői kép izzása és a benne tudatosult világfelismerés, nemcsak egy szenvedő és indultatos egyéniség megnyilvánulása, hanem e megnyilatkozás legmélyén megrázó emberi dokumentum is. Az emberre „zuhant idő” alatt — zord idő — szenved, s körülötte „máris nőni kezdenek / a csend sötét barátjai”. „A kimondatlan szó kínoz”-za ugyan és sejtí, hogy egyszer az „ijesztő fennsíkon” „Kiszabadul s alakot ölt / a szem-mögötti ország”, mégis a „kocsonyás közöny” magatartásának elemeit fedezi fel, és így fohászodik: „Fagyos világok messze villogása! / Segíts elhinnünk: semmiség e lét, / míg átformálód szánk a hallgatásra.” S ebben az apokaliptikus, szodomai bűnökkel terhes időben, csak önmagában reménykedhet az ember: „Kapaszkodj hát magadba, míg kihámlik rétegeiből / az igazibb, az emberibb, / s levegőtlen óljaiból / széljárta legelők szelíd / fűvellőjére hajt a kor, / s kimondja új törvényeit.” Mit hozhatnak ezek a József Attila-émlékekkel teli „új törvények”? Csak álomkép a remény, illúzió, mely a megvalósulásig tán sohasem jut el, hiszen ezekkel a reménykeltő, utópisztikus látomásokkal szemben ott áll a költőileg sokkal erősebben megfogalmazott magány-látomás: „Csak befelé növekszik / ijesztő életünk.” Egy „szem-mögötti ország” alakult hát ki, a kor emberének rémitő önmagába zárkózása, amely egyúttal a világtól, a világ terheitől, a világ súlyaitól való elidegenedés, de az embertől mint közösségi lénytől való elidegenedés is, hiszen az önkörébe zárt ember hiába matat körös-körül: „Érzi, hogy nincs körötte semmi. / Csupán a díztelen falak.”, és ezért: „borzongva száll a semmibe.” Mert:

Már látod: a közeli világ álombeli képei ezek,
szemek, fogatlan szájak, szemek, rothadó kezek,
málló hús iszonyú erjedése, kifordult belek,
legyek, zöldszerű legyek diadalmas zászlai lengenek,

és ráng az eleven trágya, míg az egészet
lerágja majd a csonttról a tisztító enyészet.

„A semmivel naponta szembenézek.”, és ez a szembenézés nem véletlenül vált költészetének alapvető motívumává: figyelő és alkotó nézése önmaga felé fordul, és önmagában látja meg a kimondhatatlant, azt a szenvedélyt, amely a zord időben való létezés állandó fokozása. Mert a szembenézés nemcsak a tanúnak a világgal való szembesítése és nemcsak a magány nyugalmat nem nyújtó felismerése, hanem egyúttal lehetőség a leszámolásra, egyrészt a zord világ ijesztő démonaival, másrészt pedig a magány díztelen falaival; így aztán: „Fejünk felett a zord idő / vad látomása érik”, mert:

Zord idő jön. Boldog,
ki mentheti magát.
Záporban didereg
a meztelen világ.

Ó zsibbadt félelem!
Álomban szűkülő
falak közt menekülsz
az üldözők elől.

A keskenyedő utca
visszafelé szalad,
a kerítésen látod
ugráló árnyadat.

A szűrő zsibbadás
az ujjaidba fut.
Szájadban keserednek
a megevett napok.

(Zord idő)

A szembenézés ennek a zord időnek — költészete egyik központi motívumának — a kifejtéséhez vezet. Különös kettősséggel indul a vers: a zord idő egyszerre tartalmazza a közelgő zord évszak és a közelgő zord kor jelentését. A vers mindvégig, a párhuzamosság poétikai elvét követve, ezen a két nyomtávon halad. Ugyanez a párhuzamosság mutatkozik meg ebben a két sorban is: „Záporban didereg / a meztelen világ.”, hiszen a világ megszemélyesítése jelzi, hogy itt az emberről van szó, a zord idő viszontagságai közt didergő emberről, de jelzi azt is, hogy nemcsak róla, hanem valójában a világról is, hiszen a világra nehezedik rá a semmivel fenyegető zord idő. Egy ilyen összetett, a jelentés széles skáláján mozgó versindítás után a félelem képei hatalmasodnak el a versen: azok a megrázó és minden emberire visszaröhögő képek, amelyek visszajára fordítják a világot: „A keskenyedő utca / visszafelé szalad,” és teljes dimenziójában jelenítik meg a zord időt mint kortünetet, mint elmúlást, mint a jövőről és a múltból való ítéletet: „Szájadban keserednek / a megevett napok.” Az ötvenes évek reményt dermesztő háttere bontakozik ki e vers mögött: egy történelmi kontextus, amely a látszólag önkörébe zárt jelentés dokumentációs minőségét hozza létre. Ugyanezt sugallmazza a vers nyelvi és verselési rendszere is: a kielégtség, a dermedtség, az összezsugorodás, a megtörtség út át a vers szikár jelzőin és szerkezetén is egyaránt.

De nemcsak az ötvenes évek verstermésébe tudatosodott bele a világ ilyen képe, hanem a korábbiakba és a későbbiekbe is. Az első versek naiv tájékozatlansága a felismerések, az eszmélkedés hiányát közvetíti, míg a későbbi versek a történelmi látás mellé egy új témát is felvesznek, azt, amit kérdések formájában igyekeztünk megfogalmazni: a költészet kérdését. Szinte természetyszerűleg vezetett ide az út, hiszen a zord idő Lator költészetében ugyanannak a szorongató felismerésnek az eredménye, mint Hölderlinnél az ínséges idő. Tehát az út, amit Lator László megtett, egyenes ívben vezet a kezdeti tájékozatlanságtól, amelynek egyetlen biztos pontja van: a természetnek mint az emberi lét analógiájának a felismerése, a történelemben gyökerező létkérdések felvetésén át egy racionális és ezért szkeptikus világkép felépítéséig, amelyben a döntő bíráló elsősorban magát a költészetet éri. Így ez a szkeptikus világkép már nemcsak a történelem vésses hullámcsapásaiból és nemcsak a létezés általános válságából épül ki, hanem tartópillérévé válik egy újabb válság, egy újabb ne-

gativum felismerése is, mégpedig a költészet és a költői lét kérdésesége. Itt már nemcsak a történelemben való létezés emberségét kérdőjelezi meg, hanem megkérdőjelezi a költészetben való létezését is. Lator nem foglalkoztatja közvetlenül a költészet kérdése, mint ahogy nem foglalkoztatta közvetlenül a történelem kérdése sem. Ő nem ír verset a versről. Sokkal tartózkodóbb, mint hogy közvetlenül szólalna meg. De ugyanazzal a költői eljárással, amellyel a világ és az ember kettősségét építette ki a Zord idő című versben, kiépíti itt a már egyesült világ-ember és a költészet kettősségét: pl. a Pompeji és a Fa a sziklafalon című versben. Egy újabb párhuzamosságot fedezett fel tehát: a látott, az átélt és a teremtett, a megalkotott közötti kettősséget. Egészen pontosan mutatható ez ki a kötet két A kert című versén. Az első, amely az Agban, ereken, levelekben (1947—1949) című ciklusban foglal helyet, tehát az első versek közé tartozik, még a látott és az átélt élmény: a természeti képbe sűrített (rejtett) látomást jeleníti meg, a perzselésnek a képét, mely az utolsó négy sorban teljeseedik ki: „Kék mélység sodrában remeg / a lábbal-felfelé világ. / A földben néma seregek. / És izzanak a fák.” Csak a későbbi versek visszfényében teljeseedik ki a kertnek ez a korai képe a látomás közlésén túli jelentéssel, de voltaképpen itt még mindig csak egy pontosan megszerkesztett kép. Viszont a Fehér-izzáson szén-sötét (1956—1967) című ciklusban megjelenő vers, bár megközelítőleg ugyanazzal a képpel indul, mint az első, túllépi az elsőben meghúzott jelentéshatárt. Nyilván elsősorban azért, mert az évek múlása más jelentéssel töltötte fel az egyszeri kert-élményt. Ugyanabban a formában jelenik meg itt ez az élmény, mint az első versben, de már tömörebb, telítettebb, sűrűbb jelentéssel, tehát kibontakozva, mintegy kilépve az első élmény izgalmából: a látottat, az átéltet itt valóban a teremtett, a megalkotott váltja fel: a költői lét tapasztalatai sűrűsödnek bele a vers új változatába.

Elgondolkodtató az az út, amelyet ily módon Lator költészete befutott: a kezdeti, ösztönös élmény lassú és állandó tudatosodásának állomásai jelzik ezt az utat, mindaddig, amíg el nem jut egy racionális megállóig. De ez a racionalizmus szkepticizmust szül, a tudat a talán-tudatot hozza létre. Minden kérdéssé válik, a költészet is. Ezt a szkeptikus világlátást teljesíti ki, most már mind nagyobb arányokban, mindaz a szándékosság, ami Lator költői gyakorlatát meghatározza. Mert a szándékosság is a rációnak a jele, a ráció pedig — költőről, költői világképről lévén szó — a szkepticizmushoz vezet. Ez a biztos kézzel meghúzott ív különbözteti meg és teszi sajátossá Lator költészetét a mai magyar költészet konstellációiban.